

ESKİ KAZAK DİLİ TARİHİNİN KAYNAKLARI

The Sources of the History of the Old Kazakh Language

A.B. SALKINBAY* (Akt.: Ferhat TAMİR**)

Gazi Türkiyat, Güz 2012/11: 203-217

Özet : Türk Dilinin eski yazılı eserlerinden faydalanarak bugünkü Kazak Yazı Dilinin eski şekli hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Bunlar başta Dîvânü Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig olmak üzere XI-XVII. yüzyıllar arasında Leh, Macar, Lâtin, Ermeni, Slav, Arap, Kırm ve Run alfabeleriyle yazılmış Kıpçakça eserlerdir. Bu eserler kelime hazinesi, kalıp sözler ve düşünce tarzı bakımından bugünkü Kazak yazı diliyle ortak özelliklere sahiptir. Ayrıca Qadırgali Qosımlı Calayırî'nin "Câmi'ü-t- Tevârih" adlı yazma eseriyle Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime isimli tarih eseri de bugünkü Kazak yazı dili ve Kazak ağızları için iki önemli kaynaktır.

Anahtar kelimeler: Eski Kazak Dili, Dîvânü Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig, Kıpçak Türkçesi Eserleri, Câmi'ü-t- Tevârih, Şecere-i Terâkime.

Abstract : We can have knowledge of old form of today's Kazakh literary language by looking at old written works of Turkish language. These are, being in the first place, Dîvânü Lûgati't-Türk and Kutadgu Bilig, and the Kypchak works written between XI and XVII centuries with Polish, Hungarian, Latin, Armenian, Slavic, Arabic, Crimean and Runic alphabets. These works have the same features with today's Kazakh literary language in terms of vocabulary, routines and way of thinking. Besides, Qosımlı Calayırî's written work named "Câmi'ü-t- Tevârih" and Ebulgazi Bahadır Han's historical artifact named Şecere-i Terâkime are two important sources for today's Kazakh literary language and Kazakh local dialects.

Key words: The Old Kazakh Language, Dîvânü Lûgati't-Türk, Kutadgu Bilig, The Kypchak Turkish Works, Câmi'ü-t- tevârih, Şecere-i Terâkime.

Bugün için doğru kabul edilen ilmi araştırmalara dayanarak, eski Kazak dilinin tarihi konusunda konuşmak için yeterli imkân vardır. Eski Kazak dilinin tarihini, onun bünyesinde yer alan kabilelerin dillerinin tarihiyle bağlantılı olarak incelemek; ilmi bakımdan hem önemli hem de değerli olacaktır.

Meselâ, Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvânü Lûgati't-Türk" adlı eserinde eski Kazak dilinin bir ağızını meydana getiren Argu kabilesine uygun olan belgeler çoktur. Bunun böyle olması, sadece yazarın Argular arasında çok bulunup çok kelime toplamasından ileri gelmiyor, Argu dilinin Türk dilleri içinde çok geniş sahada kullanıldığını ve edebî dile az da olsa yakın olduğunu da haber veriyor. Dîvân'da Argular ülkesi olarak "İsficâb ile Balasagun arası, Talas ile Çu ırmaklarının orta havzalarının iki tarafı" gösterilir. Argu dili, şehir dili imiş, o, diğer dillerle fazla karışmış. İlim adamlarının incelemelerine göre, Argular, Çiğil ve Oğuz kabileleri ile

* Prof. Dr., Kazakistan El-Farabi Kazak Millî Üniversitesi

** Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ftamir@gazi.edu.tr

komşu olup, birbirleriyle sık sık karışmışlar ve bunun sonucu olarak dil bakımından birbirlerini etkilemişlerdir.

Kâşgarlı Mahmud, Arguların en önemli dil özelliğinin kelime başında ve ortasında *j* sesinin kullanılması olduğunu, bazen de bu *j*'lerin *d*'ye dönebildiğini söylüyor. Meselâ, *dol-jol*; *dok-jok* v.b. Türk dilleri içinde kelime başında *j* sesini kullanan lehçe ise Kazak dilidir. Argu dilinde *d-j* değişmesi yer aldığı gibi, aynı değişme bugünkü Kazak dili ağızlarında da görülür: *ulı jüz - ulı düz*, *jüz som - düz som*, *julmalow - domalaw* v.b. Bir misal: *Öziñ joq jerde üyiñdi bar janumen örtep jiberüwge bulardıñ büzi canbaydı.* (Qaliyev, Sarıyev 1991: 54).

Eski Türkçede kullanılan şehir mânâsındaki “balık” kelimesi Kâşgarlı Mahmud tarafından Argu dilinde “şahar” kelimesiyle karşılanmıştır; “balık” kelimesi ise, “balçık, batak” mânâsında kullanılmıştır. Çiğil dilinde *d-z* sesleriyle söylenen kelimelerin Argularda /y/ ile söylenmesi de (*adzak - ayaq, todzdi - toytı*), Argu dilinin bugünkü Kazak diline yakın olduğunu gösteren bir dil özelliğidir.

Görülen geçmiş zaman çekimi gösterilirken Oğuz dillerinde çekim *-dam, -dañ* şeklinde yapılırken, Argu dilinde *-dum (bardum)* şekliyle kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Argular Oğuzlarla komşudurlar, diye yazıyor. O zamanlar bu kabilelerin yaşadığı yerlerin, Sır Derya nehirlerinin orta havzasına kadar olan yerler olması mümkündür.

Argu kabilesinin dili konusunda Ä. Necip şöyle diyor: “Argu kabilesi yarı göçebe bir hayat sürdü, onların edebî dili Karahanlı devletinin doğu bölümünde şekillendi. “Kutadgu Bilig” in dilinde Argu kabilesine ait özelliklerin muhafaza edilmesi çok büyük imkân dâhilindedir. (Nacip 1989: 44)”. Yazar, incelemesinde Argu dilinde Uygur dilinin hiçbir şekilde tesiri olmadığını, onda bulunan canlı ve eski kelimeleri mukayese ederek ispatlıyor.

Kazaklar içinde yer alan Arğın kabilesinin dili, Kazak dilinin büyük bir ağız olarak eskiden gelen ve söyleyiş imkânları geniş olan zengin bir dildir. Kâşgarlı Mahmud’un Divânı’nda bahsedilen Argular, bugünkü Arğın kabilesidir. Kâşgarlı Mahmud’un anlattığı Argu diline ait özelliklerin esası, bugünkü Kazak dilinde de var olan edebiyat dili unsurları olduğu için, 11. asırdaki Arguların dilini eski Kazak dilinin bir parçası olarak kabul etmek imkânı vardır.

Hızlı akan Çu ve İle nehirlerinin kenarındaki Balasagun toprağı, 11. asırda Kâşgarlı Mahmud ile çağdaş başka bir büyük şahsiyeti de yetiştirmişti. Karahanlılar Devleti’nin başşehri olan Balasagun şehrinde, müzisyen bir ailede 1015-1016 yıllarında (bazı vesikalarda 1021 yılında) Yusuf, doğdu. O, eğitilmiş ve kültürlü bir çevrede yetişip, iyi bir tahsil görür. Devrinin sanat ve ilim sahasında meydana getirilmiş önemli eserlerini okumak için geniş imkânlar bulur; ayrıca Fars edebiyatını öğrenir. Çeşitli idarî işlerde çalışır, meşhur “Kutadgu Bilig” isimli manzum eseri yazıp Tabgaç Buğra Karahan’a ithaf ederek, ulu has hacip yani saray veziri olur.

“Kutadgu Bilig” 6520 beyitten (ayrıca sonradan ilave 124 beyit daha vardır) meydana gelen edebî ve öğretici bir eserdir. Orta Çağ’da İslâm Dini’nin kuvvetlendiği ve Arapçanın resmî dil olarak kullanıldığı bir devirde “Kutadgu Bilig” temiz bir Türkçe ile yazıldı. Bu şekilde yazmak, yazarın asıl maksadından doğmuştur. Arapça ve Farsçadan çok sayıda kelimenin girdiği ve alınma sözlerinin çoğaldığı bir zamanda, sosyal bir problemi önlemek için, bunu, yazarın büyük bir kahramanlığı olarak değerlendirmek gerekir. Kâşgarlı Mahmud’dan sonra temiz Türkçe için mücadeleyi devam ettiren Balasagunlu Yusuf, eserinin önsözünde bu manzum eserin “Buğra Han dilinde ve Türkçe sözlerle” yazdığını, buna sebep olarak Arapça ve Tacikçe yazılan kitapların çok sayıda olduğunu ileri sürüyor, eserini “Bizim dilimizde tertiplenen ilk öğüt verici eser” diye değerlendiriyor.

Balasagunlu Yusuf’un kelime örgüsü ile Kazak düşünme tarzı arasında çok sayıda benzerlik olmasının derin bir mânâsı vardır. Bu durum, Kazak dünya görüşü ile Orta Çağ’da yaşamış ulu bir şâir arasındaki fikir ve görüş birliğiyle mantık ortaklığını göstermiş olmalı. Kültür ve dünya görüşü birliği ve ananın devamlılığı da bu demektir. Ayrıca, bu durum şairin anlatım güzelliğinde yer alan eski Kazak dilinin özelliklerini de tanıtabilir. Böyle söylememizin diğer bir delili de Türkolog Âmir Necip’in araştırmalarında yer alan bütün yönleriyle düşünülmüş ve inandırıcı hükümlerdir. Âlim Kair, Nemangan nüshası ile daha sonra Uygur alfabesiyle yazılmış olan Viyana nüshasını karşılaştırarak, bazı beyitler arasındaki kelime, ses ve şekil farklılıklarını ortaya koyuyor. Bu âlime göre, bazı değişimleri yazarın kendisinin yapması mümkün görünse de hattatlar tarafından da bir miktar yeni kelimeler kullanılarak ve kelime değişiklikleri yapılarak farklı hale getirilmiştir.

Kutadgu Bilig’in “Uygur dili esnasında yazıldığını” ileri süren düşüncenin acele ve delillere dayanmadan verilmiş bir karar olduğunu kesin belgelerle ortaya koyan âlim, eserin ilk nüshasının Arap harfli olarak ve o devirde kitap dili kabul edilen karışık bir dille yazıldığını gösteriyor (a.g.e. 1989: 44-45). Yani, bu eser Uygur diliyle yazılmış bir eser olsaydı, o zaman XI. asırdaki Uygur alfabesi ile yazılmış, temiz Uygur dilinin edebî bir mirası olarak değerlendirilir idi. Yazma nüshanın Arap alfabesiyle yazılmış olması, başlı başına bu eserin Uygur eseri olmayacağını delilidir. Âmir Necip’in “karışık dil” dediği dil; Çiğil, Argu, Yağma, Oğuz ve Karluk dillerinin karışımı olan dildir. 11. asırda bu dillerin kullanım özellikleri birbirlerine benzerdir; yazılı eserler aynı edebî dille yazılmıştır. Argu kabileleri, Karahanlı Devleti’nin doğu kısmını bütünüyle almışlardı. Zaten Balasagun şehri, esasında Argu ve Çiğil kabilelerinin yerleşim yeri idi. Âmir Necip’in sözünde yer alan “Kutadgu Bilig’in dilinde Argu diline has özelliklerin büyük ölçüde muhafaza edilmesi” nin böyle tabî ve tarihî sebepleri vardır, diye düşünüyoruz.

Kutadgu Bilig’te anlatılan ahlâk felsefesi, Kazak anlayışına çok yakın. Adalet, saadet, akıl ve kanaat kavramlarını temsil eden şahsiyetlerin soru-cevapları ve hikâyeleri vasıtasıyla Orta Çağ’daki Türk dünya görüşü ve insanlar arasında

uygulanacak ebedî münasebetlerin bir örneği tasvir ediliyor. Aslında akıl, adalet, saadet ve kanaat kavramları, insanoğlunun tarifini yapan, dünya görüşünü ortaya koyan ve insanın insan olma özelliklerine uygun olan vasıflar. Bu dünya kavramlarının El-Farabî'nin eserlerinde dağınık bir şekilde anlatıldığı biliniyor. Büyük âlimlerin düşünceleri, bir kaynaktan çıkmaktadır.

Kutadgu Bilig'teki birçok düşünce, Kazak halkının millî düşüncesini tanıtıcı, Kazak halkının geleneği ve dünya görüşüne uygun olan düşüncelerdir.

Balasagunlu Yusuf "Görmüyor musun insan zenginleşirse halkına tepeden bakar. Fakir olursa gönlüne alçakgönüllülük gelir. Allah, dilenci kulunu öne çıkarayım derse, ona mal vermez, yolunu temizler" diye söylüyor. Kazakların bilgili ihtiyarlarının çocuklara ettiği vasiyetlerin "Allah'tan zenginlik isteme, mutluluk iste; zenginlik dediğin elinin kiridir" şeklinde olması, düşüncelerin aynı kaynaktan geldiğini göstermektedir.

Kutadgu Bilig'in temel şahsiyetlerinin Kün Togdı, Ay Toldı, Ögdülmüş ve Ogdurmuş şeklinde adlandırılmış olması da çok önemlidir. Kün (Güneş), adaletin sembolüdür. Türk milletinin adalet ile hakikat kabul ettiği de bir Tanrı olarak ibadet ettiği de Güneş'tir. Türklerin Tanrı dinindeki asıl koruyucusunun Güneş ile Ay olduğu, taşlar üzerindeki damgalardan anlaşılmaktadır. O halde Ay Toldı'nın mutluluğun sembolü olması da halkın anlayışına uygundur. Ögdülmüş, aklın sembolüdür. Bu kelimenin kökü de, akıl, anlayıştır. Akıl, beyinde, düşüncededir; onu sezip akli idare eden ise kalptir.

Bu eserde dili güzel konuşmak gerektiğini anlatan örnek mısralar ve kaidelere sık rastlanır.

"Dilini güzelleştiren kişi yükselir. Dil, kişinin şerefini arttırır, mutluluk getirir. Dil, insanın değerini azaltır, başını yarar.", "Akıl ile bilginin tercümanı dildir; Yiğidin bahtını güzelleştiren dildir." gibi fikir örgülerini işlemek, sadece anlayışlı olmaya dikkat çekmiyor, Türk diliyle ilgili kanaati de kalıplaştırıp, dile hürmet ve saygı göstermenin yolunu da düşündürüyor.

Balasagunlu Yusuf, doğuda, Türk halkı arasında "Bunun gibi acunda başka kitap yok" derken "böyle bir kitap bundan evvel yazılmış olsaydı, ben sadece onu överdim" demiş. (*Kim erse munı teg etermu kanı, etigli bar erse, ögermen anı.*) Kutadgu Bilig, sadece ahlakî bir eser değil, aynı zamanda büyük bir felsefi eserdir. "İyiliğin adı bilgi ile akıldır. Akıl, insan onu öğrenemez. İnsanla birlikte yaratılır. Öğrenilmez. Akıldan başka bütün hünerleri insan öğrenir. Sonra eli uzar. Akıl, düşünme kabiliyetinin meyvasıdır. Düşünme kabiliyetini yaratan ise Allah'tır."

Bu eserde bütün insanlığın ders alacağı ulu sözler çoktur. Yazar insanın yaptığı işin hayırlı olması ve halkı sevmesi için onun üç şeye ihtiyacı olduğunu söylüyor: "Hayırlı iş yapma veya karakter düzgünlüğü. İkincisi, utanma; üçüncüsü ise âdil

olma." Adalet, utanma, hayırlı iş yapma birleşirse, sevinç meydana gelir, diyor. Bu söz, Abay'ın "Beş şeyi sev" şeklindeki tavsiyesine uygun düşmektedir. "İstek, çalışma, derin düşünce, kanaat etme, merhamet" diyerek büyük Abay, Yusuf'un öğüdünü derinleştiriyor.

İnsana en faydasız olan üç şey de kötülük, yalan ve cimrilik diyerek, bu üç şey bilgisizliğin görüntüsü ve cahilin dilidir, sonucuna varır. "Dedikodu, yalan, övünme, erinme ve malını boş yere harcamak; bilseniz beş düşmanınızdır" şeklindeki Abay'ın sözü de Yusuf'un sözüyle aynı mânâdadır. Bu durum, büyük adamlarda aynı geleneğin devam etmekte olduğunu göstermektedir.

"Aklın güzelliği, dildir; dilin güzelliği, sözdür" diyor Balasagunlu Yusuf. Bu sözde aklın önce olması; dilin aklın görünüşü olması, dili süsleyenin ise konuşma (söz) olması çok açık bir şekilde gösterilmiştir.

Dil ile konuşma, dil ile damga arasındaki münasebet, kesin olarak açıklanmasa da aralarında derin bir felsefi bağlantı var. Bugün dil felsefesinde bu açıklamalar arasındaki münasebetleri incelemek, onların ilk rolünü ve özelliğini ortaya koymak, temel teorik meselelerden biridir. Güzel söz söylemenin değerini ve kıymetini dile getiren Balasagunlu Yusuf, sözü, onun mânâsını anlamının dinleyene ait olduğunu kesin olarak hatırlatıyor. "Dil, bir arslandır, görmüyor musunuz? Sizin eşiğinizde yatıyor. Ey kimse, evdeyim diye aldanma, başını yer!", "Beni, dil azaba düşürdü. Başımın kesilmemesi için dilimi keseyim" şeklindeki öğüt, sözün gücünü ve ehemmiyetini, sözü kullanırken onun mânâ ve inceliklerini ve değerini bilmek gerektiğini gösterdiği gibi, "Sen sağlığını istiyorsan, lüzumsuz söz söyleme" diyerek sözü kesiyor. Bu cümle, Kazakların "Başa belâ, dilden gelir." atasözü ile aynı mânâdadır. "Çok söyleme. Az söyle, birer birer, bin sözün düğümünü, bir söz ile çöz." diyor Balasagunlu Yusuf. "Az konuşur da çok dinler, gerçek asaletlinin çocuğu." diyor Mahambet Ötemisoğlu. "Doksan ağzın söylediği sözün küçücük bir düğümünü söyle" diyor halk felsefesi.

"Bulup konuşan, söz bilen olarak kabul edilir,

Bilgisizin sözü ise kendi başını yer." diyor Yusuf Has Hacip. Sözün kıymetini anlatmanın ve sözün açık olmasını izah etmenin örnekleri bu şekildedir. Akıl ile bilgi, her zaman dille ortaya konur. Her ikisi de dil vasıtasıyla işlenip asıl özelliğini kazanır.

Bunlar gösteriyor ki Balasagunlu Yusuf'un "Kutadgu Bilig" isimli eseri eski Kazak dilinin bir yâdigârı olarak kabul edilebilir. Bu durum, eserin dil özelliklerinden de, içinde anlatılan dünya görüşünden de, kalıp sözler ile atasözlerinden de açık bir şekilde fark edilmektedir. Kutadgu Bilig'te görülen kalıp sözler ile atasözleri ve deyimler, bugünkü Kazak dilinde fazla bir değişmeye uğramadan kullanılmaya devam etmektedir.

XI-XVII. asırlar arasında Leh, Macaristan, Mısır, Kırım, Podolya, Ermeni, Lâtin, Slav ve Rum alfabeleriyle yazılan Kıpçak mahsullerinin bulunması; eski Kazak edebî dilinin gerçek görünüşü olarak değerlendiriliyor. Tuna ile İdil nehirleri arasındaki bozkırları, Kırım ile Azak denizine kadar olan yerleri kendilerine mekân edinen Kıpçak Devleti (Deşt-i Kıpçak) kurulduğundan, bütün Avrasya'yı aynı ekonomik ve siyasî münasebetler içinde birleştiren bu Türk halkının bir bölümünün bugünkü Kazak halkının meydana getirdiğinden hiç kimsenin şüphesi yoktur.

XI. asrın ikinci çeyreğinin başlarına ait yazılı belgelerde önceleri "Oğuzlar bozkırı" diye isimlendirilen bu geniş bozkır, bundan sonra Kıpçak Bozkırı (Deşt-i Kıpçak) diye adlandırılmaya başlanır. XI. asrın ortalarında Kıpçak kabileleri İdil (Volga)'den hızla geçerek batıya yönelirler ve Doğu Avrupa özellikle Rusya, Bizans ve Macaristan halklarıyla temas ederler. İrtiş nehrinden Dinyester nehrine kadar uzanan ariditik (kurak?) bölgeyi idareleri altına alan Kıpçakları, âlimler esas olarak ikiye bölüp incelerler: 1- Toqsoba kabilesinin idare ettiği Doğu Kıpçak Birliği, 2- Elbörili kabilesinin idare ettiği Batı Kıpçak Birliği (KT 1994: 76).

Kâşgarlı Mahmud'un meşhur haritasına göre 11. asırdaki Kıpçak devletinin sınırı, İdil'in öbür tarafı ile Hazar Denizi'nin karşı tarafının kuzey batı bölgeleri idi. İdil nehri de Kıpçak Devleti'ne ait idi. Edil (İdil) kelimesi ile Avrupalıların verdiği Attila isminin aynı kökten geldiği de bilinmektedir. Her iki kelimenin ortak kökü, *at* kelimesidir. "*Et*" kelimesi, "*at*" kelimesinin ince şeklidir. *-il, -il, -lı, -li* ekleri, yeni kelime türeten eklerdir. O halde *Atlı, Etli*; atlılar, ata binenler mânâsını verir. Eski "*atlı, atlığ*" kelimesi kapalı heceye dönüp gelişerek "*Edil (İdil)*" kelimesini ortaya çıkarmıştır.

XI. asırdan XIII. asır başlarına kadar Kıpçak Devleti, büyük bir konfederasyon olarak yaşar ve dünyadaki en kudretli devletlerden biri haline gelir.

Kıpçak Devleti'nin resmî dili, Kıpçak dili idi. E. R. Tenişev, 11-17. asırlar arasında meydana getirilen eserlerin dilini araştırmış ve Kazak, Karakalpak ve Nogay dillerine yakın olduğu sonucuna varmıştır (Tenişev 1970: 5). Kıpçak devletinin resmî dilinin Kıpçak dili olduğunu ispat edecek vesikalar çok sayıdadır. Deşt-i Kıpçak toprakları, bugünkü Kazak bozkırı; Deşt-i Kıpçak topraklarına yerleşen halk da bugünkü Kazakların ataları kabul edilen kabileler ve uruklardır. Halk dilinin asıl kelime hazinesi ile kelime grupları, o asırlarda yazılan eserlerin dilinde muhafaza edilmiştir. Kıpçak Devleti zamanında Kıpçak dilinin sadece resmî dil olmakla kalmadığı, halklar arasında iletişim dili haline geldiği de yine dil vesikalarıyla izah edilebilir. Bunu, Orta Çağ'da yazılan sözlüklerin çeşit çeşit olmasından çıkarıyoruz. Her şey, ancak belirli bir ihtiyaç duyulduğu zaman meydana getirilir dendiği gibi, bu devirde Kıpçakça-Arapça, Kıpçakça-İtalyanca, Kıpçakça-Almanca v.b. sözlükler çok sayıda yazılmıştır. Aynı şekilde Kiril, Ermeni ve Arap harfli olarak Kıpçak dilinde çeşitli ilmî ve resmî üslûpla yazılmış yazılı vesikalar da bulunmuştur.

“Tercümân-ı Türkî ve Arabî”, 1245 yılında Mısır’da yazılmış bir sözlüktür. Bu sözlükteki 1260 kelimededen büyük çoğunluğun Kıpçakça olduğunu Prof. Âbcan Qurışcanov açıklamıştır. (İssledovanie po leksike starokıpçakskogo pismennogo pamyatika XIII v. -“Tyurksko - Arabskogo slovary”, Almatı 1970).

Ebu Hayyan’ın Kitâbu’l- idrâk li-lisani’l etrâk” isimli sözlüğü 1312 yılında yazılmıştır. Eser, Mısır’da yazılmıştır. Onda bulunan 2400 kelimenin çoğunluğunun Kıpçakça olduğunu “Ebu Hayyân - Kıpçak Dilinin İnceleyicisi” isimli ilmî eserinde M. Mâcenova delilleriyle göstermiştir. (Abu - Hayan - issledovtel kıpçakskogo yazıka. AKD. Almatı 1969). Yazar, bu eserde Arapça yazılan sözlüğü Kazak dili açısından ele alarak çok sayıda kelimenin bir kaç şekilde (varyantta) geldiğini ve o varyantların Kazak dili malzemesine bütünüyle uygun olduğunu ortaya koyuyor. Meselâ *arığ - arı, arıl; ayak - azaq, bolmak - oldı, buzağu - buzaw* v.b. Sözlükte verilen kelimelerin bazılarına “Oğuzca”, “Kıpçakça”, “Bulgarca”, “Türkistan’a ait” v.b. gibi açıklamalar da konmuştur.

Eski Kazak dilinin önemli bir yâdigârı da Et-Tuhfetü’z zekiyye fi’l-lûgati’t-Türkiyye’dir. Tahminen 14. asırda Mısır’da yazılmıştır. Et-Tuhfe, basit bir yazma eser değil, Kıpçak dilinin kendi devrindeki kullanım özelliklerini, gramer kaidelerini, kelime ve ses yapısını gösterebilen önemli bir eserdir. Bu eseri ilk defa ilim âlemine tanıtan M. Fuad Köprülü olmuş, daha sonra hakkında çeşitli incelemeler yayımlanmıştır.

Kazak âlimlerinden, “Et-Tuhfe” hakkında ilk defa fikir ileri süren âlim Âbcan Qurışcanulı’dır. Eseri kelime ve anlam bilgisi ile üslup özellikleri bakımından inceleyip tercümelemleri karşılaştıran ve kendisine has sonuçlara varan âlim ise T. Arınov’tur. 180 sayfadan meydana gelen yazma, esas olarak üç bölüm halinde yazılmıştır. Bunun böyle yapılması boşuna değildir. Yazar, takip ettiği maksada uygun olarak önce Türkçenin fonetik yapısını açıklayıp, 29 küçük bölümden meydana gelen bir sözlük veriyor ve 64 küçük bölümden meydana gelen bir gramer analizi yapıyor. Araştırmacıların fikrine göre, bu eser Kıpçak dilinde yazıldığından, bugünkü Kazak dilinin özelliklerine tam uygunluk gösterir, kelime ve gramer yapısı Kazak diline yakındır.

“Kitabü bulgati’l-müştâk fi lûgati’t-Türk ve’l-Kıfçak” (yazarı Cemâleddin et - Türkî) ve “Kitâbü hulliyâtu’l-insan ve hulvatü’l-lisan” Kıpçak dili kelimeleriyle karışık sözlüklerdir. Muhammed Salih’in “Et-Şüzüru Zenebiya bel-kitabiya Ahmediya fi’l-lûgati’t-Türkiya” isimli eserinde 1615’te Memlûk Kıpçaklarının dilindeki morfolojik yapı ile kelime hazinesindeki tabakalaşma anlatılmaktadır.

Eski Kazak dilinde yazılan eserlerin en hacimlileri “Kodeks Kumanikus”, “Dâhi Hikar Sözü”, Kadirğali Calayır’ın “Câmi’ü’t-tevârih”i, “Kamenetes-Podolsk mahkemesinin Kıpçak dilindeki vesikaları” v.b. eserleridir. Bunların hepsi de Orta Çağdaki Kıpçak dilinin (Kazak dilinin) kendisine âit yâdigâarları olarak tanınıyor.

Aralarındaki temel farklılık, sadece eserlerin yazıldığı alfabelerdedir. Bu eserler esas olarak Arap, Ermeni ve Kiril alfabeleriyle yazılmıştır.

Bu eserlerin, yazıldıkları alfabelere göre Ermeni-Kıpçak (Ya. R. Daşkeviç, A.N. Garkavets, İ.A. Abdullin v.b.), Arap - Kıpçak gibi terimlerle adlandırılmasını yerinde bulmuyoruz. Eserlerin dili temiz Kıpçak dili olduğundan, onları bölüp parçalamayıp eski Kazak dili yâdigârı, eski Kazak dilinin edebî örneği olarak görmek uygun olur. Bugün Kazak diliyle yazılan bütün eserler, Kiril alfabesiyedir. Fakat biz onlara Rus-Kazak edebî dili demiyoruz. Aynı şekilde tarihî eserler konusunda kalıplaşmış olan görüşleri de değiştirmek gerekiyor.

Kıpçak diliyle yazılmış eserlerin başka dillere ait alfabelerle yazılmasının ve Kıpçakça sözlüklerin çok sayıda olmasının kendine has sebepleri var idi. Kıpçak ülkesinin çok kuvvetli olduğu devirde diğer devletlerle siyasî, iktisadî ve kültürel münasebetler kuruldu. Bu münasebetler, Kıpçak dilini bilmek, anlamak ve onunla anlaşmak ihtiyacını doğurdu.

1337'de İdil (Volga) kenarındaki Saray şehrine gelip birkaç yıl burada kalarak Kıpçak dilini öğrenen misyoner Fra Paskel de Viktoris, Kıpçak dilinin milletler arası anlaşmayı sağlayan dil olduğunu açıkça yazıyor. Yani elçiler, tüccarlar, seyyahlar, misyonerler ve kervancılar Kıpçak dili vasıtasıyla birbirleriyle iletişim kuruyorlar. Bu sebeple o devirde birçok sözlük yazılmasına özel ihtiyaç duyulmuştur. Kıpçak (Kazak) diline ait kelimelerin Arap, Fars, Lâtin, İtalyan ve Alman dillerine tercüme edilmesine duyulan ihtiyaç, bu dilin rolüne ve mevkiine de işaret etmiş olmalıdır. Demek ki Kıpçak dili (eski Kazak dili), sadece kendi ülkesinde resmî anlaşma vasıtası olmakla kalmamış, milletler arası iletişim vasıtası olarak da hizmet etmiştir.

Kıpçak dili, bugünkü Kazak edebî dilinin doğrudan kaynağı ve eski Kazak dilinin büyük bir pınarıdır. Bu konuda N. T. Sawranbayev şöyle demişti: "Bugünkü Kazak dili, eski Kıpçak dilinin gelişmiş bir şeklidir. Müstakil Kazak dili, X. yüzyıla kadar şekillendi ve ömür sürdü, Kıpçak diliyle konuşan halk, daha sonraları Kazak diye adlandırıldı." (1940: 12, 17).

Bu devrin edebî yâdigârları, birçok incelemelere kaynaklık etmiş ve çeşitli yönlerden araştırılmıştır. G. Klaprot, G. Kun, K. Grenbek, V. Radlov, Bang, A. Fon Gaben, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak, Ä. Qurışcanov, A. Garkavets, R. Ğ. Sızdıqova, S. İysayev, M. Tomanov, Ya. Daşkeviç, T. Grunin, E. Sevortıyan, S. Qudasov, O. Eganyan gibi birçok âlimler, eserlerinde kelime bilgisi ve gramer bakımından bu eserleri incelemişlerdir.

"Kodes Kumanikus" (14. asır)'un Orta Çağ Kıpçak dilinin bir eseri olduğu, ilim âlemi tarafından bilinmektedir. Ä. Qurışcanulı'nın incelemelerinin neticesinde "Kodeks Kumanikus" dilinin Kazakça özellikleri açıklandı, transkripsiyonu yapılarak bugünkü Kazak Türkçesine aktarıldı. Yazma eser iki bölümden meydana gelmektedir: 1) Lâtince - Farsça - Kumanca sözlük; 2) Kumanca - Almanca - Lâtince

sözlük. Tamamı 164 sayfa olan eserin temel konusunu dinî hikâyeler meydana getirir. Bu Hıristiyan menkıbeleri, Kumanlar arasında Hıristiyanlığı yaymak maksadını gütmektedir. Bunlardan başka 50'ye yakın bilmece ve kelimenin anlamları yer almaktadır.

Sözlük hakkında ilk defa fikirlerini söyleyen Kazak âlimlerinden birisi, N. T. Sawranbay idi. Yazar, "Kodeks" i inceleyerek ondaki birçok özellikleri bugünkü Kazak dili malzemesiyle karşılaştırmış ve netice olarak ortak taraflarının ne kadar çok olduğunu ortaya koymuştur. Meselâ, kelime sonunda (ş) değil (s); (ğ) değil (w) yazılmasına dayanarak, şu sonuca varır: "Deystvitelno v yazıke etogo pamyatnika mı nahodim, tipiçnuyu osobennost sovremennogo kazaxckogo yazıka" (Yukarıda gösterilen makalede). Âlim daha sonra bu tarihî eseri derinlemesine incelemesi için talebesi Ä. Qırışcanov'a konu olarak verir. Prof. Ä. Qırışcanov'un derin ve sağlam araştırmaya dayanan eserleri, bugünkü ilim dünyası tarafından bilinmektedir.

Kodeks Kumanikis'un eski Kazak dilinde yazıldığını ispatlayan onun dilidir. Yani bugünkü Kazak dilinin kelime hazinesiyle ortak olması, ses özelliklerinin benzerliği, halkın kendisine has mantığı ve dünya görüşü sonucu meydana gelen kalıp sözlerin ortak olması, gramer yapılarındaki birlik, şiirlerdeki kafiye ve hece sisteminin aynı olması v.b. Meselâ:

<i>Tü(y)me tü(y)dim,</i>	-	<i>Tüyme tüydim</i>
<i>Tutqanğa saldı.</i>	-	<i>Tutlatınğa saldı. (O, laçindir.)</i>
<i>Bu bardı, izi coq.</i>	-	<i>Bul bardı, izi coq. (O gemidir.)</i>
<i>Aqça qayda qışlamış,</i>		<i>Aqşa (aqquba) qayda qıstaydı?</i>
<i>Qanlı yerde qışlamış,</i>		<i>Qandı cerde qıstaydı.</i>
<i>Qanı neçik yukmamış,</i>		<i>Qanı nege cuqpaydı,</i>
<i>Qap ortada qışlamış.</i>		<i>Qap ortasında qıstaydı. (O, iç yağdır.)</i>
<i>Avzum açsam, öpkem körinür.</i>	-	<i>Avzımdı aşsam, öpkem körinedi.</i>
<i>Ol, eşin açsa, ot körügendir.</i>	-	<i>Ol esikti aşqanda ot köriner.</i>
<i>Bul bar, izi coq.</i>	-	<i>Özi bar, izi coq.</i>

şeklindeki kalıp sözler, Kazak dilinde de aynı özellikleriyle hiç değişmeden kullanılmaktadır.

"Kodeks Kumanikus"un dili ile Kazak dili arasındaki ortaklık şu durumlarda da görünür.

- a) Kelime hazinelerini meydana getiren kelime veya kelime gruplarının yapısı ve mânâları ortaktır.

- b) ç ~ ş ses denklığı dolayısıyla ortaya çıkan kelime varyantlarına sık rastlanır. Bu ses denklığı, bugün Kazak dilinin Yedisu ağzında bulunmaktadır: *Aqça - aqşa, ağaç - ağaş, çırmadım - şırmadım, çayqalmas - şayqalmas* v.b.
- c) *-miş, -miş* ekiyle yapılan fiil çekimine sık rastlanır. Bugünkü Kazak dilinde bu yapının 19. asıra kadar sık kullanıldığı, araştırmacıların eserlerinde örnekleriyle gösterilmiştir. (S. İ. İysayev, M. Tomanov, R. Ğ. Sızdıq v.d.)
- d) Kazak dilinde dudak uyumu ikinci hecede belirli, ondan sonraki hecelerde belirsiz olduğu gibi Kodeks'te de aynı özellik görünmektedir: *Cumurtqa, uzun, ulus, körüner* v.b.
- e) Kalıp söz hiç değiştirilmeden kullanılmıştır: *sırma ton, señgir taw, qaşqar müyüz, qara ulıs, maylı qayıs* v.b.
- f) Atasözleri ve deyimler, bilmece aynen bugünkü Kazak dilindeki şekliyle kullanılmaktadır.

“Kodeks Kumanikus” dilinin bütün temel özellikleri ve kelime hazinesini meydana getiren dil birlikleri, Kazak dili ile aynıdır, diye bir sonuca varıp, onu eski Kazak dilinin bir örneği olarak değerlendirmek yerinde bir karardır.

Eski Kazak dilinin çok sayıda yadigârı da Ermeni yazısıyla yazılmış olarak muhafaza edilmiştir. Bu eserlerin Ermeni alfabesiyle yazılıp değişik yerlerde saklanmasının kendisine has tarihî sebepleri vardır. 1064 yılında Ermenistan'ın başkenti Ani şehrini Selçuklular kuşatıp alınca Ermeniler Kuzey Kafkasya'ya, Karadeniz ile Hazar Denizi kıyılarına doğru giderler. Buralarda Ermeniler siyasî olarak Kıpçaklara bağlanırlar ve Kıpçak dili onların da devlet dili olur.

El yazmalarının Kıpçakça yazılması, Kıpçakçanın halklar arasında iletişim dili olduğunu bize anlatıyor.

Kamenets-Podolsk Birliği'ndeki resmî yazışmalar, Leh ve Ermeni dilleri ile beraber Kıpçak diliyle de yapılmıştır. Bu yazmaların 15 - 16. asırlarda yazıldığını düşünürsek, Kıpçak Devleti hakimiyeti ortadan kalktıktan sonra da Kıpçak dilinin kendi varlığını koruduğunu, halkın birbiriyle olan münasebetlerinde hâlâ ona ihtiyaç duyulduğunu düşünüyoruz.

Ermeni alfabesiyle yazılmış Kıpçak dili mahsullerini esas olarak yabancı ilim adamları incelemiştir. Eski Kazak dili eserleri olduğu halde, S. İ. Qudasov'dan başka bir Kazak âlimi, bu eserlerle pek ilgilenmemiştir. İlk incelemeyi yapan Jean Deny (Fransa), Prof. M. Levitskiy, R. Konova (Polonya), E. Şyuts (Macaristan), T. Grunin, Ya. Daşkeviç, E. Sevortiyani (Rusya) v.b. araştırmacıların hepsi de eski Kıpçak dilinde yazılan bir eser olduğunu dile getirmişlerdir.

E.V Sevortiyana "Dokumenti na polovetskom yazıke 16.v." isimli eserin önsözünde şöyle yazıyor:"... bu dökümanların dili, eski Kıpçak dilinin konuşulan şekline yakın."(1967: 13)

"Kamenets - Podolsk" mahkeme vesikaları, Ermeni dilinin yâdigârları olarak çok incelenmiştir. (G. Alişan, F. Fon Krelitts - Grayfenhorst v.b.). F. Fon Krelitts - Grayfenhorst ilk defa eserin eski Kıpçak dilinde yazıldığını açıklamıştır. Ondan 45 yıl sonra, ancak 1921 yılında Jean Deny, Paris'teki el yazmasını görüp eski Kıpçak dili yâdigârı olduğunu söylemiştir.

Bu eseri sistemli bir şekilde inceleyip, Rusçaya tercüme edip, Kiril harfli transkripsiyonunu ve gramer açıklamalarını yapan T. İ. Grunin'dir. Onun yaptığı incelemelerin önemi, Ermeni alfabesiyle yazılan Kıpçakça kelimelerin fonetik özelliklerini açıklaması, Ermeni harflerinin farklılığı ve Kıpçak seslerinin belirtilmesinde ortaya çıkan karışıklıkları göstermesi ve morfolojik yapısını ortaya koymasındadır. J. Deny'den sonra T. İ. Grunin, bu yazı dilinin Kıpçak grubu içindeki Karayim diline yakın olduğunu yazıyor (1967: 100 - 111).

Eseri sistematik bir şekilde inceleyen bir âlim olan A. N. Garkavets ise Karayim dilinin Tarakay ağzına yakın olduğunu söylüyor. (1987: 114).

Eserin metninde "Kıpçak dili", "Bizim dil", "Tatarça" şeklinde sözlere rastlanıyor. Metin okunurken, onun dilinin Kazak diline de yakın olduğunu, kelimelerinin ve kelime yapısının Kazak diline uygun düştüğünü değerlendirebiliriz. Meselâ:

1. Keldi İvan Slutskalı pak yurka boynuñ aldına da rile etti, popka - oğlunuñ üstine ki borçlu dur manga 70sm. Ol ayttı ki pane boyte borçlu edim yoşsa töledim de tanıñım de bar da evolittsa boldular 2-si de talıñ üstine ki qoyray Bedros 2 haftada tanıñın a egar qoymasa na toleyçay bu yalçığa 70 sm. Da berdi nürses qaramı yuq. Yazıldı ksnuñ tsnt 1559. Mas. 10 - a.

Keldi İvan Sluçkadan nan yurko boyttan aldına, (rile) bayan etti. Popko - oğlunuñ üstine: Bul borıştı - dür mağan 70sr. Ol ayttı: bul pan Boyıtqa borıştı edim, sosın töledim de, tanıñım da bar, (evolittsa basatılattın boldu 2 - wi de, tanıñ üstünde Bedros dedi 2 aptada tanıñın ükelsin, eger qoymasa, tölesin bul çalışığa 70sr. Berdi. Nürses qarağa cükteydi. Cazıldı KS'nüñ, 1559 cılı 10. ayda. (Dokumenti na polovetskom yazıke XVI v.)

Yukarıya alınan metindeki kelimeler ve söyleyiş kalıplarının hemen hemen hepsi Kazak dilinin gramer özelliklerine ve kelime gruplarına uygun olduğundan, Kazak dilinin esaslarıyla karşılaştırarak etraflı bir şekilde incelemeye ihtiyaç duyuluyor.

Ermeni harfli Kıpçak yâdigârları içinde en hacimli ve en güzel olanı "Dâhi Hikar Sözü"dür. Bu eseri, S. C. Qudasov inceleyip Kazak diline aktarmasını yayınladı; kelime hazinesi, morfoloji ve ses bilgisi bakımından tahliller yaptı. Bugün adı geçen Kıpçak eseri, Avusturya'nın Viyana şehrindeki mihtaristerin kütüphanesinde bulunmakta. El yazması, 16 sayfadan 470 satırdan meydana geliyor. Nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı konusunda yazılı bir kayıt yok. Eserin esas mâcerası, VII. asırda Assiriya'da başlamıştır. Kahramanları 704-680 yılları arasında

devlet kuran Sinaherib ile Assira'yı idare eden Assergaddon isimli çarlar imiş. Olay, bu çarların zeki, dâhi danışmanı ve işleri yürüten kâtibi olan Hikar'ın başından geçenlerle geliştirilir.

S. C. Qudasov'un verdiği bilgiye göre bu eser, birçok dillere tercüme edilip, her açıdan incelenmiştir. Özellikle konunun işlenişi iyi seçilmiş, bu eserde bulunan ortak konular değişik dillerdeki menkıbelerle, hikâye ve destanlarla karşılaştırılmıştır. Eserin ilk nüshasının nerede ve hangi dilde yazıldığı konusundaki münakaşalar henüz kesin olarak sonuçlanmamıştır.

Eserin Arami dilinde 5. asırda yazılmış nüshası, 20. asrın başında Elefontin'de kazı sonucunda bulunmuş. Bu durumda "Kıpçakça nüshası tercümedir" şeklinde bir fikir akla geliyor. Tarihî vesikalara göre Sinaherib ile Asarhaddan çarlar zamanında Assiriya ile Kimerliler arasında siyasî ve sosyal çatışmalar çok olmuştur. Kimeriyalıların kimler olduğu konusunda İ. M. Dyakonov "İstoriya Midii" isimli incelemesinde "Farslar, göçebelere Sakalar; Eski Yunanlılar, İskitler diye; Vavilonlular, Kimerliler diye" adlandırdıklarını yazmıştır. "Herdot'un bildirdiğine göre, "tığrahauda" kelimesi, "ortokoribantiy" şeklindeki değişken mânalı kelime ile vermiştir. Onlar, İdil taraflarından gelen Orta asyalılar, Orta asyalı kabileler" diyor âlim. (1956: 251). Strabon yazmalarında "Sakalar, Ermenistan'ın en iyi yerlerini işgal edip, kendi isimlerini ve "Sakesen" adını bırakmışlardır." denilmiştir (a.g.e.: 250).

Bunlardan çıkan sonuç şudur: Assiriya kralı Sinahherib, 680 yılında kendi çocukları tarafından öldürüldüğü sırada, Assiriya ülkesinde Kimerliler ile savaş sürmektedir. Kimerliler ise Sakalardır. Demek ki Dâhi Hikâr Sözü'nde geçmekte olan Sinaherib ve Asarhaddan isimli krallar zamanında Türk dilli Sakalar ile aralarında siyasî, sosyal, ekonomik ve diplomatik münasebetler kurulmuştur. "Dâhi Hikar Sözü'nün yazıldığı (kopya edildiği) devir, Orta Çağ değil, Orta Çağdan çok önceki bir devir de olabilir.

"Dâhi Hikar Sözü" konusunda yazdığı "Ermeni Harfli Kıpçak Âbidesi" isimli makalesinde Şamşiyabanu Sätbayeva: "Dâhi Hikar Sözü" eski Kıpçak dili örneği olarak korunmuştur. Onun Kazakça'ya aktarılıp basılması, Kazak dili tarihi ile birlikte Estetik düşünce tarihinin de araştırılmasında belge vazifesi göreceği kesindir.

"Dâhi Hikar Sözü" isimli eser, Kazak diline yakın olan bir eser değil Kazak dilinin kendi eseridir. Fonetik ve morfoloji bakımından da eski Kazak dilinin özelliklerini tanıtacak bir âbidedir, şeklinde değerlendirilmeye lâyıktır. S. C. Qudasov'un hazırladığı metnin transkripsiyonuna bir göz atıp, özellikle ondaki kelime kullanışı ve kalıp sözlere dikkat edersek, kolaylıkla bu durumu anlayabiliriz:

"Uslu higariyın sözü" esi ahılı. Aytqanı da ögütü ki ögütlangaylar adam oğlanları. Da ata oğluna ögüt bergey de esine alğaylar. Eski töre de hanlar vaqtına Senekarım atlı han bar edi. Ninue kermenniñ da Asaresdannıñ. Men Hikar uslu 60 yaşıda boldum, hatun aldım, oğul, hız bolmaldı

maña. Bardım Teñirim alıma de köp türlü ħurban ettim. ħaytıp çektiüm allarına da ayttım, ey menim äyelderim de Teñrilerim 1. niñ atı Tıñım edi, 2. çisiniñ atı Şilim edi, üçünçüsünüñ atı Şehmil edi, buyruunuz de maña er oğul beriñiz, ki ošta ħigar tiriley ölmijir...

Dikkat edersek, konuyu anlamak için sözlük veya tercümana ihtiyaç pek yok. Yani eserin dilinin Kazakça konuşmakta olduğu kesindir. Kısacası, “Dâhi Hikâr Sözü”, eski Kazak dilinde yazılmıştır ve o günkü edebî dilin bir örneğini bize tanıtabilecek bir eser olarak değerlendirilmeye lâyıktır.

Kazak kültürünü zenginleştiren yazma eserlerden birisi olarak da Qadırğali Qosımulı Calayrî'nin “Câmi'ü't-tevârih” isimli incelemesi kabul ediliyor. XVI. asrın sonu ile XVII. asrın başında yazılan bu eserin el yazması, tanınmış Tatar âlimi İ. İ. Halfin'in elinde bulunuyordu ve daha sonra Kazan Üniversitesi Kütüphanesi'ne verilmiştir. Bu yazma hakkında, ilk bilgileri veren ise İ. İ. Berezin'dir. Eserin ikinci nüshasını A. Rahim, Kazan'daki Merkez Şark Kütüphanesi'nde bulup, bu nüsha hakkındaki geniş malûmatı 1927 yılında “Vestnik nauçnogo obşçestva tatarovedeniya” dergisinde yayınladı. Burada el yazmasının müellifinin Q. Calayrî olduğu ve ne zaman bittiği hakkında bilgi veriliyor. Daha sonra Tatar âlimleri, bu eseri kendilerinin millî bir yadigârı olarak görerek incelemeye başlıyorlar. K. A. Usmanov, A. Rahimov, Z. A. Hisamiyeva v.b. âlimler, “eser, Tatar dilinde yazılmıştır” diye görüş bildiriyorlar.

Yazma eseri, titiz bir şekilde inceleyen Kazak âlimleri R. Ğ. Sızdıqova, K. Cünisbekova, A. Ciyrenşin, T. Qordobayev v.d. ise, bu eserin Kazak dilinde yazıldığına, onun yazarının Calayır kabilesinden Qadırğali Bey olduğunda hiçbir şüphe bulunmadığını ortaya koyuyorlar.

Bilhassa R. Sızdıqova, eserin dilini incelemek için büyük emek sarfetmiştir. Onun “Yazık Câmi'ü't-tevârih” isimli incelemesinde eserdeki kelimeler ve gramer özellikleri sistemli bir şekilde incelenip, bugünkü Kazak ağızları ile mukayese edilir. “Câmi'ü't-tevârih”te yer alan deyimlerin karşılaştırılmalarından çıkan netice, eserin Kazak dilinde yazılmış bir yadigâr olduğunu tam olarak ispat ediyor. Meselâ, diğer Türk dillerinde añ, el, ev şeklinde olan kelimeler, Câmi'ü't-tevârih'te añ, al, aw şeklinde kullanılmıştır. Aynı şekilde bölek, biylew, el biylew, küyew, birew, aqça, başlıq, qır, oy, captı v.b. kelimeleri, Kazak dilinde sık kullanılan kelimelerdir. Eserde bulunan kalıp sözlerin kullanılmasını özel olarak inceleyen âlim, her milletin kendisine has kalıp sözlerin bulunduğu gerçeğini ölçü olarak alıp, halk dilinde görülen kalıp sözleri sadece o dili konuşanın kullanabileceğini delil olarak ileri sürüyor. R. Sızdıqova'nın ileri sürdüğü bu delil hem dil açısından hem de tanınma açısından çok önemlidir. Câmi'ü't-tevârih'in dilinde “qız berdi, el boladı, acabqa qaldı, bände qıldı, ferman boldı, kiriptarlıq şekti, ayaq astı boldı, bir yaşadı, ol qatunun yengelete (cengeley) aldı, köñül qılıştı, tileğin tiledi, qatun yiberdi, sözinden çıqmadı v.b.” şeklindeki Kazak diline uygun kalıp sözler sık rastlanıyor.

Qadırğali Biy Qosımulı'nın eseri, tarihî bir eseridir. Qadırğali Qasımulı, han sülâlesinden Ondan Sultan'ın oğlu Orazmuhambet'in danışmanı, o zamanki anlayışa göre hizmetçisidir. Orazmuhambet Tarihi, Muhtar Mağawin'in "Alasapıran" isimli romanı sâyesinde çok kimse tarafından bilinmektedir. Qadırğali Calayırî, Kazak hanlarına hizmet eden itibarlı bir sülaleye mensuptur. İslâmî bir tahsil gören ve tarihçi olan Qadırğali Biy, Orazmuhambet'le Moskova'da birlikte bulunup, Boris Godunov'a saygı nişanesi olarak Câmî'ü't-tevârih'i yazmıştır. Eserde İran tarihçisi Reşideddin'in eseri temel olarak alınıp Cengiz Han neslinin tarihi üzerinde durulmaktadır. Q. Calayırî, Kazakların Calayır kabilesinden çıkmış bir tarihçi olduğundan, eseri eski Kazak dilinin XVI. asırdaki durumunu göstermektedir.

Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime isimli eseri, filolog Prof. Dr. B. Âbilqasımov'un aktarması ile 1991 yılında yayınlanmıştır. Bu tarihî eserin, XVII. yüzyılda yazılan eserler arasında önemli bir yeri vardır. Cengiz Han nesillerinin kendi tarihlerini "Cengiznâme", "Şeybanînâme", "Bâbürnâme" ve "Câmî'ü't-tevârih gibi eserlere yazdırdıkları bilinmektedir. Prof. Dr. B. Âbilqasımov, Ebulgazi'nin "Şecere-i Terâkime" isimli eseri hakkında, onun esas özelliği olarak şunları söyler: "...adı geçen tarih kitabının iki özelliği vardır: Birincisi, yazar Cengiz soyundan gelen bir han olarak, kendi tarihini kendisi yazmıştır. İkincisi, bu eser hem tarih hem de edebiyat için çok kıymetli bir eserdir." B. Âbilqasımov, bu eserin edebî bir eser olmadığını, kimin kimden doğduğunu anlatan bir şecere (soy kütüğü) olduğunu, yazıyor.

Kitap önsöz ve dokuz bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde Allahü Ta'âla'nın Âdem Aleyhisselâm'ı yaratması anlatıldıktan sonra, diğer bölümlerde Mongol Han ile onun Cengiz Han'a kadarki nesilleri ve Cengiz Han ile onun oğulları hakkında bilgi verilmektedir.

Eserdeki insan isimlerinin çokluğu, eseri dil, liguistik kültür ve bilgi bakımından bol malzemeye sahip kılıyor. Onun için Şecere'deki isimleri tahlil ederek onların koyulma sebeplerini ve mânâlarını araştırmak önemli bir çalışma olacaktır.

Şecere-i Terâkime'de 650'den fazla insan ismi bulunmaktadır. Müslümanlığın tarihini Nuh Peygamber'den başlatarak onun üç oğlu olmuştu, diye yazıyor: Ham, Hindistan tarafına; Sam, İrân tarafına; Yafes kuzey tarafa gitmiş diye anlatılan menkıbeyi dile getiriyor. Yafes'in sekiz oğlu olur: Türk, Hazar, Saklap, Rus, Ming, Çin, Kimeri ve Târih. Yafes vefat ederken kendi yerine büyük oğlu Türk'ü oturtur. Bundan anlaşılacak olan Türk'ün Yafes'in en büyük oğlu olduğu, yani Türk kelimesinin insan ismi olduğudur. Eserde Uygur, Kıpçak, Yağma, Kalaç v.b. boy ve kabile isimlerinin nasıl ortaya çıktığı anlatılıyor. Oğuz Han'ın han olması; Tûran ve Hindistan seferi; İran-Şam ve Mısır seferi ile oğulları hakkında geniş bilgi bulunuyor. Oğuz Han'ın büyük oğullarının isimleri Gün, Ay, Yıldız; sonrakilerinin isimleri Gök, Dağ, Deniz şeklindedir. İsimlerinin bu şekilde verilmesinin derin anlamları var diye düşünüyoruz. Bu isimlerin tabiattaki temel varlıkların adları olduğu bilinen bir

şeydir. Türk dünya görüşüne göre Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz saygıdeğer ve mübarek kavramlardır. Onun için Oğuz Han'ın çocuklarına bu adları vermesinin anlamı derindir; ayrıca bu durum eski Türk dünya görüşü ile birleşmektedir, diyebiliriz.

Eserde birçok insan isminin koyulma sebebi gösterilmektedir. Meselâ, Oğuz Han'ın altı oğlundan (oğullarının adları Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'dır) türeyen yirmi dört torununun isimlerinin mânâları şu şekilde verilmektedir: Kayı: sağlam; Bayat: devletli, Alka Evli: sevimli, Kara Evli: nereye gitse ev kurup oturur, Yazır: iller ağası, Yasır: önüne geleni yıkar, Dodurga: yurt almayı ve onu tutmayı bilici, Düker: çevre, Avşar: hızlı, Kızık: ejderha, Begdili: sözü hürmetli, Bayındır: talihli, Becene: istekli, Karkın: iş bilir, Çavuldur: namuslu, Çepni: kahraman, Salur: kılıçlı, Eymür: çok zengin, Üregir: iyi iş yapan, Bügdüz: iyi hizmetçi, Ava: yüce mertebeli, Kınık: asıl mânâsına gelmektedir.

Yukarıda haklarında bilgi verdiğimiz yazma eserler dışında destanlar vasıtasıyla da eski Kazak diline ait özellikler muhafaza edilmiş ve geliştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- GARKAVETS, A. N. (1987), *Kıpçakskiye Yazıki*, Almatı.
- GRUNIN, T. İ. (1967), *Dokumenti na polovetskom yazıke XVI v.*, Moskova.
- KT = KOMİSYON (1991), *Kazakistan Tarihi*.
- MÁCENOVA, M. (1969), *Abu - Hayan - issledovatel kıpçakskogo yazıka*, AKD., Almatı.
- NACIP, E. (1989), *İssledovaniya po istoriy tyurkskih yazıkov XI - XIV. Vv.*
- QALİYEV, Ğ. - Ş. SARIYEV (1991) *Qazaq Dialektologiyası*, Almatı.
- QURİŞCANOV, Äbcan (1970), *İssledovanie po leksike starokıpçakskogo pismennogo pamyatika XIII v. - "Tyurksko - Arabskogo slovarya"*, Almatı.
- SAWRANBAYEV, N. T. (1940), *Vestnik AN Kaz SSR*.
- TENİŞEV, E. R. (1970), *Mesto Kıpçakskogo (polovetskogo, kumanskogo) i peçenecskogo yazıkov sredi sovremennih yazıkov// İzv. AN Kaz SSR, Ser. Obşç. Nauk.*, Almatı.